

דמות של הלוחם:

אריה וילנר „יורק”

להלן ציור של קסעי זכרונות ועדויות, שנרשמו על-ידי אנשים שונים, ונושאים המשותף — דמותו ופועלו של אריה וילנר-יורק.

ויכחנו את הקטעים כדי לשחזר את נתיב החיים והמאבק של אחד מראשי האירגון הלוחם.

1.

לולק — כך כינינו אותו בבית. הכינוי דבק בו מילדות. בהיותו ילד קטן, לא ידע לבטא את שמו — ישראל. כאשר דלת כלשהי היתה סגורה, נהג לאמץ את אצבעו הועצרת, ועל השאלה „מי שם?” היה משיב: „לולק”. לעתים, היינו אנו האחיות, חוזרות על המשחק. ניסינו ללמדו לבטא את שמו, אך לשווא. קשה היה לילד לבטא את השם בעל הצליל המסובך. לשמחת בני-המשפחה הצעירים והעוזרת, והחילו גם ההורים לקרוא לו בצורה „הסתוקנת” — לולק. שם זה היה מקובל במשפחה עד לרגעי חייו האחרונים. בתנועת השומר-הצעיר קראוהו אריה. בתעודת-הזהות המזוייפת שבצר הארי, היה רשום ירזי ברובסקי, וכינויו המתחרתי בעת המלחמה היה יורק.

בשבילי הוא נשאר לולק. שם זה היה יקר לי ביותר, וכך אמשיך לכנותו בזכרונותי. לולק היה נער עקשן, בעל אופי יציב ואיתן, עם חוש אחריות מפותח. רגיש היה ומסוגר בפני זרים, אך לעומת זאת פתוח כלפי חברים וידידים ומסיר ללא סייג.

בבית היינו שניים, לא רק אח ואחות, אלא צמד ידידים בנפש. הבינונו זה את זה ברמז בלבד, וחרמיון בינינו היה כה רב, עד-כי רבים חשבונו לתאומים. דבר זה סיכן אותנו לא-מעט בתקופה מאוחרת יותר, בצד הארי, היו לנו מזג דומה, ושטחי התעניינות אינטלקטור אליים משותפים. גם גילינו רגישות באותם התחומים.

אמיכי היו בינינו הבדלי גיל, לא הסתיר מפני את סודותיו, כאשר הצטרף להשומר-הצעיר, סיפר לי מיד, הוא לא ידע, כיצד יגיבו ההורים. הוא ידע היטב, שמשפחות בורגניות לא ראו בעין יפה את חברות בניהם בתנועות בעלות גוון שמאלי, כשה מחבריו נאלצו להיאבק קשות נגד משפטי-קדום של הוריהם, ולעתים, כדי למלא חובתם כלפי התנועה, נאלצו להסתלק מהבית. גם הריינו לא התלחבו תחילה מהעניין, אך לולק השכיל, כעבור זמן קצר, בנימוקים שקולים ומשכנעים, לרכוש את הבנתם. הוא הצליח אפילו להשיג את הסכמתם לקיום פגישות בביתנו, ואכן, פגישות רבות כאלה נתקיימו.

יתרעליכן, הוא השפיע גם עלינו. אחותי הצעירה ביותר, הצטרפה להשומר-הצעיר. אני, שהייתי כבר אשה נשואה, פעלתי בחוגי-הידידים של התנועה.

...לאחר שסיים את ביה"ס העברי הפרטי, התכונן לולק להמשיך בלימודיו, בספגרת ביה"ס תיכון-ממלכתי כללי. היה עליו לעבור בחינות-קונקורס, כי רק בדרך זו היה ליהודי סיכוי להתקבל לביה"ס תיכון-ממלכתי. לולק עבר את המבחן בהצלחה, והיה מבין הראשונים. הוא היה תלמיד מצטיין, אך במרוצת הזמן, החלה הפעילות בתנועה לגזול את מרבית זמנו והדבר נתן אותותיו בלימודים. הוא החל להוניה את השיעורים. באותו זמן, הפך ביה"ס לזירה של התפרצויות אגטישמיות. סכינים וסמלים של אירגונים אנטי-שמיים ציינו את ה-"גיבורים" שונא-ישראל, אף-כי מנהלו של ביה"ס היה אדם ליבראלי, והקשה בריסון הגערים ומניעת התנפלויות על התלמידים היהודיים. לולק היה חוזר מביה"ס מדוכא מאוד. מצד אחד, היה עליו לחץ התנועה, אשר לא החשיבה ביותר את הלימודים, ומצד שני האווירה בביה"ס, והחובות הרבות שנטל על עצמו, והוא הכריע. בכיתה השביעית הפסיק את הלימודים. הוא החל להתכונן לבחינות-הבגרות כתלמיד אקסטריני. הוא למד הרבה, עבד, אך לבחינות לא ניגש. עתה עשה הכנות אינטנסיביות לעלייה.

בשנת 1939 יצא להכשרה בעיר סלונים. במגמה לעלות יחד עם חבריו לארץ. המלחמה קטעה את כל חבניותיו. הוא הגיע לווארשה ביומה השלישי של המלחמה, ונע עם "יצאת הגברים" לכיוון מזרח. לאחר כניעת פולין חזר. בראותו את אוסי השלטון הנאצי מראשיתו — גמר אוסר להסתלק. לווארשה הגיעה הידיעה שגיוס נמצא בלבוב. החליט לולק ליטול את אחותו ואת ילדה, ולחוללם ללבוב, שהיתה בידי הסובייטים. הוא שהה שם זמן קצר ומשם פנה לוויילנה — מקום הריכוז החלוצי הגדול בימי המלחמה. זמן-מה, לא הגיעו ממנו כל ידיעות, ובניתיים, אנו בווארשה הטלנו למצב טראגי: אות-קלון, שוד של רכוש יהודי, חטיפות לעבדות וכו'.

כעבור זמן מה, נתחדש הקשר עם לולק. כתב, שתוא מסיים קורס לגראפיקה. מתמחה בחכמת כרזות במשרד לתרבות ולהשכלה, הוא שלח לנו חבילת-מזון בעלת ערך רב — שומן, נקניק (כשר — בשביל אבינו), סוכר ועוד. היו אלה דברים יקרי-מציאות. פרצה המלחמה בין גרמניה וברית"מ ומכתביו היו עתה פחות משמחים. הוא רמז על כוונתו לחזור לווארשה... באחד הימים, בשובי הביתה מהעיר, מצאתי בבית את לולק ואיתו עוד שני חברים: יוסף קפלן ומרדכי אנילביץ' (יוסף לן בביתנו). הייתי מאושרת, ועם זאת חרדתי לגורלו. לולק לא נשאר זמן רב בבית. לאחר שבועות מספר, עבר לקיבוץ השומר-הצעיר ששכן אז ברחוב נאלבקי 23.

2. (1937)

...התמורה בחיי הגדוד חלת באחד הערים המאוחרים של הסתיו, על סף עונת החורף... כרגיל באותם ערבים, היו החברים מתאספים בקן, בגודד, מכורבלים היינו במעילים חמים, ומשוחחים איש עם רעהו באולם הגדול. חבורות היו מצטופפות ליד לוח המדעות של הנהגת הקן. השעה כבר 8.30 בערב, ועדיין רבים חסרים. יש שמתרגזים על האיחור, לבסוף, מתחילים באסיפה. אין רוח-חיים. כרגיל, דנים בחוב הכספי הרובץ עלינו. אריה מספר, שנאלץ ללוות כסף מהנהגת, כדי לכסות את החוב. הייבים אנו לאסוף את הכסף החסר, כי הוא לא יוכל להישאר חייב כסף להנהגת. למחרת מתכנסים שוב, אך

האסיפה מתבטלת. לא הכול הגיעו וכסף אין. המצב עורר בנו הרגשה לא טובה. כל אחד חשב על התנערות. אך חסר האיש שיוזם את הליכוד, שיגרור אחריו את אלה המתאווים להבריא את חיי הגדוד. באחד הערבים, כאילו בדרך-אגב זרק אריה רעיון. להקים תוג מצומצם של פעילים. הוא דיבר אל זאב, אביבה, נולה... עד מהרה נתארגנה קבוצה של 12-15 חברים. עוד באותו ערב פנתה אלי נולה והציעה לי להצטרף. הסכמתי. הלכנו עם אריה לביתו והתכנסנו בחדרו. באותה פגישה, שהיה בה מעין טעם מחתרת, שוחחנו על התפקידים הממשיים העומדים לפנינו בזמן הקרוב. דובר על מסיבת פעילים במחתרת. בכל הזדמנות נאותה, הפתחנו את הגדוד ע"י מעשה כלשהו. מתפקידנו היה לגרר את החברים מתרומתם ולמשוך אותם לעבודה משותפת. שקלנו, כיצד להשפיע על הרבים, ואיך לפנות בקריאה לגדוד. אריה הציע, כי נכבה את האור בשעת אסיפת הגדוד ונפזר כרוזים, או נשים אותם בכיסים מעיליהם של החברים. נולה הציעה, כי נשיג דגלון שיתיה לנו סמל. כל אחד מאתנו התרשם מהרעיונות המקוריים. יצאנו מהאסיפה אצל אריה, מלאי התלהבות. לקראת העבודה המצפנה לנו. נבחר מבינינו מוכיר, שניהל פרטוקולים וריכוז את הפעולה. לפעמים, לפני יציאתנו לביה"ס או למקום העבודה, היינו מתכנסים בקן, ליד השער, ומשוחחים בחום על התכניות השוטפות. כבר בתחילת הפעולה של החוג, המחשנו לעצמנו את הצורך, לנתח את הסיבות שגרמו לשפל שמצא את הגדוד ולהבהיר את התפקידים שנטלנו על עצמנו. ברור היה כי חצד תחיצוני-האירגוני של עיסוקינו, אינו אלא פתח לעבודת נמלים יום-יומית שציפתה לנו.

3.

הרבה סיפרה לי על השומרים, אירנה (אדמוביץ'). כאשר עדיין לא הכרתי אותם. היא קראה לפני מכתבים מידידיה בארץ-ישראל, לנגד עיני נפתח עולם חדש — עולם של קבוצת אנשים, החותרת בעקביות ליחסי ריעות כנים וצודקים. זה היה עוד בסרם פרצה המלחמה. אהדתי נתונה להם.

פרצה המלחמה, הנוער השומרי זרם מפולין לוויילנה ואורגן קיבוץ במקום. ביקרתי אצל אירנה בקיבוץ, שברחוב מיצקביץ' — וזה היה מנצי הראשון איתם. בחנו זה את זה בקפידה. לאחר-מכן, ביקרנו שלושה שומרים בקלוגיה הווילנאית. מרשגי על הסארקסיום היו קלושים ועל נושא זה התנהלה השיחה. עלי-כן, לא בקלות יכולנו להגיע לתבנה. נדרש זמן-מה, כדי שאוכל ליישב את העולם הרעיוני שלי עם הדבר החדש לגמרי, שזימנו לי החיים.

החיים נשאו עמם מאורעות, בגלים סוערים, חדשים לבקרים. המלחמה עם רוסיה, שומרים רבים הלכו עם הצבא האדום. אבל לא כולם. אימת ההיטלריות הקיפה את כל הארץ. הקיטו גיטו.

צריך להציל בני-אדם — אמרה לי ירדה דודיץ' — אני אביא לכם כמה שומרים. יש לכם תנאים טובים לחסתרם.

הם באו עם "גיירות אריים", סייעו לנו בעבודה, בגן ובמשק. חרף מזה, באו כמה נערות. התרחבו קירות הבית שלנו. בינינו הם חשו את עצמם בטוחים.

* הכוונה למנור בוילנה.

הם היו שקטים ונכנעים. וכאשר החל בנובמבר 1941 הגירוש ההמוני מהגטו, הגיעו עוד מספר אנשים. ועמם ילד קטן עם סבתו, אחדים מהם יקיריהם אבדו וחללו היו שקטים עוד יותר. הרבו להחריש, אך בעיניהם היה כאב.

בסתיו הגיע מווארשה קשר, הניק גראבובסקי, ועמו חדיעה: גישו ווארשה גערך להגנה. הגישו ווארשא אינו רוצה ללכת לשחיטה באופן פאסיבי. תגישו ווארשא אוגר נשק ומארגן גער!

היתה התעוררות בקרב הבחורים והנערות שלי: ילידי וארשה שביניהם, החליטו לחזור לעירם. הלכו בחורים וגם נערות, הווילנאים הלכו גם הם — לגישו שלהם. הם רצו לארגן בו תנועת התנגדות. „אם ניטל עלינו למות, מוטב שיהיה זה מות של אנשים חופשיים ונשקם בידם!“ מבט ההכנעה שבעיניהם חלף, ובמקומו הופיע ביטוי נחרץ וטראגי. נפרדתי מהם בלב קשה: ידעתי להיכן הם הולכים.

הם קראו לי אמא, וכך גם הרגשתי. שימח אותי בואו של כל איש ואיש. לבי דאב. שאין אני יכולה לקבץ רבים יותר. כיום הם חיים בזכרונאי. ייתכן כי אחריהם אלה, אני אוהבת ביותר.

הנערות שלי: טאובה, האוהבת מאוד את החיים, שלוהה, נעימה; היה לה עם זאת האומץ להשליך רימון תחת אוטו גרמני, בהיותה בפארטיזאנקה, ולמות מות גיבורים. מרגלית, המבכת את ילדה ליד עבודתה במטבח. שרקה ק, אם עדינה ואוהבת, עמדה בגבורה בעת שאבד בעלה ונפרדה מחילד; חזרה לווארשה ושם נעלמה. חוסה, צעירה אמיצה, הרוצה ובעלת מרץ, תרמה, בשיווי-המשקל הנפשי והתבונה שבה, להרגעת הסביבה, ויטקה, המקשרת מהגטו, הניחה מוקשים על פסי הרכבת שבסביבה; היתה קופצת אלינו לארוחת-מנחה.

בליל-האימים של האקציה בחודש נובמבר, באה אלינו הגברת ק, בוכיה ומרטיטה. באקציה אבדו 35,000 נפש. היא ניצלה הודות לשליטה העצמית של כלתה. היא היתה לנו כמו אם טובה, חרוצה ומאמינה. שעות רבות שוחחתי איתה — היא חיפשה גיוממים בזכרונות העבר, סיפרה על בניה, לעתים עינו אותה הספיקות. היכול אלהים להיות טוב, אם הוא משלים עם חזקות כאלה? היא היתה איתנו עד ליום האחרון. עד שנאלצנו כולנו לעזוב את הביתן שלנו (זמנית, כתוצאה מהסיכון שהיה כרוך בפעולת הנזירות). היא אבדה בעת חיסול הגטו בשנת 1943.

הבאתי במזחלת את סלה הקטנה, נכדתה של הגברת ק, היא היתה בת 4 ולא דיברה פולנית. אביה ציווה עליה לא לפתוח את פיה כל הדרך. היא נשמעה למצוות אביה, אבל גם אחר-כך, בבית, בזיותה מבזחלת מאוהרת אביה לא פצתה פיה. פעם אחת היתה מהומה בחצר. הקטנה שאלה בכובד-ראש: „סבתא, האם צריך כבר ללכת לשווארזי? היא אבדה בסוואר, יחד עם סבתא.

מיכש מיכאל ק(ובנר) הסתירה אמא בעליית-גג, ללא אור ואוויר, במשך שבועות רבים. הוא הגיע אלינו עם פרצופו ילדותי. חיזור כמו לחם-הקודש. הוא עוד לנו בומן הקציר והשתזף, שמחתי כאשר הבריא. מיכש המסכן לא זכה להגיע לשיחורור. נפל באורח אכזרי בפארטיזאנקה. אחיו אבא, היה יד ימיני, נשא באחריות בלתי-רגילה בכל החובות שנטל על עצמו במשקנו. הוא התחפש, לבש סיגר, קשר לראשו מטפחת ונראה כאשה בעלת פנים חיזרות ואכזריות. הוא התייסר קשות, כשאבד משהו מקרוביו, אך נשא את

סבלו בשתיקה. דומה היה, כי דועך הוא לגור עינינו. התפללתי למענו. הוא הלך לגיטור לארגן את תנועת ההתנגדות. הייתי פוגשת בו לפעמים, ביקש, שנשיג לו נשק, וזכרני, כיצד שפח עם קבלת הריסוק הראשון: „קל יהיה יותר למות עם נשק בידו” — אמר. ישראל ג. היה נער בחיר מזג ושקט. עבד באיסוף גרגרי-ער, הוא הלך ראשון לזוארשה — יצא לדרך עם שחר, כשתרמיל על גבו. הדרך הייתה מסוכנת ומראויה היה של „לא-ארי”, הרדתי לו, אך האמנתי מאוד שיגיע. את האמונה הזו רציתי לנסוך לתוכו. והוא הגיע! הוא סבל בגיטו וארשה מדלות נוראה. כתב אלי גלויה לבבית, שאותה לא אשכח לעולם. ניספח בטרבלינקה.

את אריה וילנר הבאתי בעצמי מהעיר לקולוניה. שיכנתי אותו אצל מכרים בקירבת מקום ונתתי לו את השם יורק. לעתים קרובות היה בא אלינו בריצה לעת-ערב, שוחחנו, נפגשנו אז שני עולמות נפרדים: עולם של ביטול הערכים התולפים, סול ראציונאליזם, אף-על-פי-כן, מצאנו נקודת-מיפגש, נכון יותר, גשרים, כי כל אחד מאתנו רצה להציץ לעומק-לבו של האחר, כיבדנו איש את השקפות רעות, החלפנו קניינים של ערכים רוחניים, לא בלי השפיע איש על רעהו. בשיחות שלנו ברחנו מהחווה הנתעב אל עולם הרחניות, מבחינה רוחנית היה „יורק” הקרוב לי ביותר. הוא הלך לזוארשה, לעבודה אחראית וקשה. סבל הרבה ונפל כגיבור, חיפשתי בין חורבות הגיטו את המקום שבו נפל, שבו הוא נח. לעולם יישארו בזכרני אלה שיצאו חיים, ויותר מהם — אלה שניספו. בשטף האירועים של היום-יום, פוקדים אותי זכרונות הרגעים ההם, כאשר המישחק התנהל על קלף גדול, אלה הזכרונות הנפלאים היקרים לי ביותר, רגעים כאלה חיים רק פעם אחת.

4.

השנה שנת 1942. היתה זאת משימה חשובה להקים קשר בין התנועה בזוארשה לבין התנועה בוויילנה. עלי ונטל התפקיד, כי בהיותי פולנית, יכולתי לנוע ביתר קלות. אמרתי לנסוע באמתלה של חיפוש ילדים פולניים הפוזרים בבתי-יתומים, המאמצים להשיג דרכון נמשכו 11 חודשים, כבר נואשנו מתקווה התכוננתי לצאת לדרך ללא דרכון. בינתיים המצב בזוארשה הורע מיום ליום, אף כי טרם נודע אז על הגירושים הצפויים. החיים בגיטו התנהלו עדיין בתנאים של חופש, אסיפות הקן נערכו (וזכרני אסיפת-קן בהשתתפות 600 חברים) וכן גם סמינרים קבועים וכו'. עסקנו בהכנות לתערוכה על הנשוא „ארץ-ג'יטר”, לקראת ה'1 במאי 1942.

את התערוכה אירגון אריה וילנר בעזרת קיבוץ גל-און (בנאלבקי). את החומר לתערוכה קיבלנו מהארץ, דרך שווייץ. התערוכה עתידה היתה למלא מספר אולמות. היא דרשה עבודה רבה, למרות שכל המוצגים כבר היו סוכנים, אולם ה„אקציות” של אפריל עיכבו את התקנתה.

אז חברתי את יורק וילנר. הוא היה אינטליגנט סיפוס, כבדנו מוויילנה, נטל על עצמו את העבודה בקיבוץ. עבודתו במשך 3-4 חודשים, נתנה תוצאות גדולות. היא יצרה שותפות בקיבוץ, הקיבוץ היה ניגודו הגמור של הגיטו. הרצפות הנקיות המיד, הקישוטים על הקירות, השקט האווירי האחוזה, יצרו בצירופם, מעין נווה-חיים בגיטו. כל זה הושג בזכותו של אריה, שהשניח על הפרטים ולו גם הקטנים ביותר, הוא דאג לחולים, ערך טקסים ופעילות בערבים...

יום אחד, בעת ששהינו הורי ואני בצד הארי (אני במסווה של ארית, עם ניירות מזויזים והורי מסתתרים אצל משפחת ידידים פולנים), הודיע לי לולק, שיש בסונתו להוציא את אחותנו הלינה מן הגיטו. הוא מצא את סידור זמני, באותו יום, היה זה יום א' בשבוע, עמדה להיערך פגישת משפחתית אצל התורים. לולק בא והודיע לי, באיוו שעה עלי להופיע. מצב־רוחו היה עכור למדי. הוא סיפר, כי אחותי מסרבת בכל תוקף להישאר בצד הארי. היא יראת, נדמה לה, כי כל אדם ברחוב מגלה בה את היהודיה. חסרה היתה כוח שליטה להסוות זהותה.

סיפורי השפיע קשות גם עלי, עדיין קיוויתי שבפגישה אצל התורים, אצליח לשכנע אותה. בצהריים נתקיימה הפגישה. משפחת טרוינובסקי (המשפחה הפולנית, שאצלה הסתתרו הורי) היתה באותה עת בכנסיה והיינו חופשיים להיפגש. בראות אחותי את אמי, התרגשה וקשה היה להרגיעה. פני אמי שונו ללא־הכר. דבר זה חיזק בה דעתה, שעליה לחזור לגיטו. ניסינו כולנו לשכנעה, התחננו שתישאר עמנו. לולק סיפר לה על ההסמדה הצפויה בניטו וכן, כי כעבור ימים מספר יוציא גם את בעלה וימצא להם מקום־מבטחים. הגימוקים לא הועילו ובצבצבות חזרה כל הזמן על טענתה: „אל תנסו לשכנע אותי, אני חשה כי אבודה חנני, עצבי לא יחזיקו מעמד. אני רואה את פניכם, כיצד שונו, אין לי מראה טובי (וזה לא היה אמתי) ולבעלי מראה, שמי מובהק, כאן הגנו אבודים, עיזבונו לגורלנו. אם אתם רוצים בטובתי, הניחתי לחזור לגיטו“.

בכאב רב הקשיבו הורי לטענות אחותי. הם ידעו אל־נכון, כי חזרה אל הגיטו, משמעותה מוות ודאי... בני משפחת טרוינובסקי חזרו, היה עלינו לקצר בביקור. מר טרוינובסקי אמר, בראותו אותנו יחד: „הו! גיטו קטן בביתרי, פגישה של משפחה יהודית בת חמש נפשות, במקום אחד בצד הארי, היתה באותם ימים תופעה נדירה מאוד ולכן היה עלינו להחיש את הפרידה“.

אני עמתי לעזוב ראשונה. אחרי אמרו ללכת לולק ואחותי, היא נפלה על צווארי, נשקה לי בפני, נשקה את ידי, ומלמלת בלי סדר, כאוזנות קדחת, את המלים: „סלחי לי“. היא דיברה בלחש כמו בתפילה: „סלחי לי, על כל מעשה רע שעשיתי כלפיך אי־פעם. אני יודעת שלעתים גרמתי לך סבל, לא רציתי בכך, האמיני לי, אני אוהבת איתך מאוד, ורק עצבי חיו בעוכרי, אל תנסו לי סינה, אני מבקשת סליחה על הכול“. ושוב נשקה את ידי והטמיעה דברי פרידה. התרגשות וכבי עצור חנקו את גרוני, לא יכולתי להוציא מלה מפיו. חשתי, כיצד לופת אותי כאב פיזי, חיבתיה ללא מלים, בלטיפותי גיטתי לבשא את רגשותי, היתה זו כעין פרידה מאדם גוסס. כולנו חשנו בכך.

המונה אחרונה זו לא תמוש לעולם מזכרוני. חזרתי תביתת שבורה כליל. זמן רב לא יכולתי לחזור לעיסוקי הרגילים. באותו יום עצמו החזיר לולק את הלינה אל הגיטו, לפי דרישתה. כעבור ימים מספר נשלחה יחד עם בעלה למחנה טרונובסקי. שם חיו עוד חודשים מספר, עד לאקציה הרצחנית שנערכה בסתיו, היתה שם, כפי שמסופר, התנגדות מוויינת, אך הגרמנים חיסלוה חיש מתר וירו בכולם.

לאחר הפגישה עם הלינה חלתה אמי קשה. צריך היה לתבחיל רופא וכמובן, הרופא צריך היה להיות „איש משלנו“, לולק הבטיח לעשות משהו, אך קצב עבודתו בסחתרת לא היתיר לו זמן לעניין צדרי כלשהו. לבו של לולק דאב על כך מאוד.

אחרי הפרשה עם אחותי, סח לי: „כל כך רציתי שתצילו כולכם את חייכם“, הצרתי: „אנחנו וגם אתה!“ הוא נענע ראשו בשלילה והצביע לכוח הגישור: „שם מקומי לחילחם איתם עד הסוף“.

קשה היה לי לשמוע פסק־דין מוות שגור על עצמו. הוא ידע היטב כי מאוד אהבתי. לא יכולתי להבליג על רגשותי והחילוחי להטיף ולשכנע, לדבר על תפקידיו בעתיד. הוא הפסיק את שטף דיבורי וביקש שלא נמשיך לדון בנושא הזה.

46

אחרי וארשה בא תורן של ראדום, פיטרקוב וצרים אחרות. במשך כל תקופת הגירוש עומדת ההנהגה בקשר טלפוני עם הקיבוץ בצ'נסטוכוב ומדרישה על המצב. הטלפון הוא בבית־החרושת של לנדאו. אביה של מרגלית מנודד „הגליל“, ליד המכשיר ישבה, כרגיל, מרים היינסדורף ולפעמים גם מרדכי עצמו. שקראו לו בימים ההם „מאריאן“.

אריה וילגר נשלח אז מטעם ההנהגה לצ'נסטוכוב. הוא מסר בקיבוץ על הגירוש מווארשה וכן על כל הנעשה בטרבלינקא. הוא חזמיד בפני הקיבוץ את שאלת ההצלה וההגנה.

„התנועה — אמר אריה — איננה מתכננת להצלה. כל מי שיש לו אפשרות כלשהי להציל את נפשו, יכול לעשות כן. התנועה תעזור בכול. אבל אין התנועה יכולה ואין היא גם רוצה להסתתר כשם שמסתתר יחיד פלוגי־אלמוני. אין היא יכולה שלא לנקום את כבוד העם שתלל. אין היא יכולה שלא להשיב על רצח הוקנים והילדים בתאי הגזים ובמחנות ההשמדה. ברור לנו — הוא הוסיף — כי לא נוכל להחזיק מעמד זמן רב. האולם, הפעולה הנגדית שלנו תהיה חזקה, חזקה מאוד. חזקה יותר משהגרמנים מתארים לעצמם. ומוטב לנו למות בקרב, שיציל את כבודנו, מאשר ליפול אחד אחד בגירוש. במחנות או בכל מקום־סתר“.

כך דיבר אריה ודבריו השאירו רושם רב. קשה היה להתרגל למחשבה (עדיין לא היו אז גירושים במסביבות צ'נסטוכוב), שהתנועה הולכת בידועין לקראת אירגון מרד, שבו יפלו כולם. בכל זאת, קיבלו הכול את דבריו והוחלט לגשת מייד לפעולה. אריה מסר את כל ההוראות המעשיות. ייסדנו — יחד עם ועדת הבוגרים של הקן בצ'נסטוכוב ועם הקיבוץ השני שהיו בו שתי פלוגות, אחת של „דרור“ והשנייה של „גורדוניה“, את סניף ההסתדרות היהודית הלהמט בצ'נסטוכוב. באסיפה של באי־כוח הנשים האלה החלטנו על פרטי החלוקה לפלוגות וכן על תוכנית הפעולה של ההסתדרות. במקרה של גירוש, הוחלט לשלוח אש בשוק החדש ולפוצץ את טיפועי המטכת החשובים „ראקוב“, שעברו בהם יהודים רבים. כבר היה בידינו חצי ק"ג של דינאמיט. שחבר אחד מקיבוצנו הוציא בנגיבה מבית־החרושת. כן הוחלט לשלוח אש בכל בית, ברגע שיוצאו ממנו היהודים.

אריה הבטיח לשלוח כל פעם ידיעות ולהתקשר בלשון־סתר טלפונית. רצינו לנחש, מתי תתחיל הפעולה במחוז צ'נסטוכוב ולהתכונן לה כראוי. הדבר לא הצליח לדאבונו. סכמה סיבות. ראשית, השיטה שנתנו בה הגרמנים בצ'נסטוכוב היתה שונה מזו שבמקומות אחרים (אופייני הדבר, שבכל מקום נתנו הגרמנים בשיטה חדשה שהפתיעה את היהודים) שנית. — וזה היה העיקר — ההגנה שלנו, למרות שפעמה בה רוח־קרב, היה לה למעשה אופי דפנסיבי. האות ניתן רק במקרה של גירוש, והיווסה היתה תמיד בידי פלוגות ההשמדה. שהיו בדידת כל האפשרויות להפתיע ולסכל את כל תכניותינו.

...בדצמבר 1942 הגיע אריה שנית לצינטוכוב. בלשיחות המיפקדת של ההסתדרות הלוחמת. אז אורגנה סופית ההגנה בניטו. לפי הדוגמה של האירגון הווארשאי. נספחה אלינו גם קבוצת יהודים חברי פ.פ.ר. (המפלגה הקומוניסטית בפולין). למרות הדרישות של מפלגתם (שקראת את חבריה היהודים לצאת מהגטאות והסכנות ולהצטרף לפלוגותיה). החליטו ואלו להישאר בניטו ולהצטרף לאירגון ההגנה. בידינו לא היו או אלא שני אקדחים. ב־3 בינואר 1943 ניסו הגרמנים לבצע גירוש פתאומי. הם אספו בשוקי-חצר את כל היהודים שלא יצאו לעבודה והודיעו, כי ייעשה מיון ויגורשו הזקנים והילדים. בין הנאספים היו שני חברי האירגון, מנדל ופאיה. שלא יצאו אותו יום לעבודה ובדם אקדח אחד. הם החליטו להתנגד בכוח.

בשעת המיון יצא מנדל מהשורה. ניגש אל המפקד של הדאנדרטים, לויטנאנט רוחן. וכיוון לראשו את האקדח. הכלי לא פעל. אז התנפל מנדל על הגרמני וניסה להוציא את הנשק מידו. בינתיים חשו לעזרת הגרמני הזאנדרטים שעמדו מקרוב. אחד תופל ארצה עליידי פאיה אך האחרים ירו בכחזרים והרגו אותם. חבירות הקיבוץ קראו אל היהודים הנאספים. שיחשבו לעזרת הבחורים אך איש לא זז ממקומו. גם הגרמנים נדהמו. ואפילו כשהיו הבחורים סוטלים בשלג. לא זעו ממקומם והסתכלו על סביבותם בתמהון ופחד. אחרי-כן התחילו לירות באוויר. כדי ליירא את הקהל ואחד רץ לטלפן ולהודיע למיפקדת של הניסטאפו בעיר על "מרד בניטו". כעבור רגעים מספר הופיעו אוטומובילים רבים עם אנשי ס.ס. הקיפו את קהל היהודים (היו כ־200 איש). בחרו מתוכם 25, העמידוהם בשורה והרגום בירייה. היהודים לא האמינו. עד הרגע האחרון. כי אמנם מתכוונים לירות בהם. כ־200 זקנים וילדים הובלו לגירוש. והשאר הוכנסו בחזרה לגיטו.

כאשר חזרו הפועלים מהעבודות. קלטו שמעויות בעבר תארי של העיר על "מרד בניטו". על "גרמנים הרוגים" וכו'. למאורע היה הד גדול. כי היה זה הנסיון הראשון של שימוש בנשק חם נגד הגרמנים. אך האווירה. בניטו נשארה אדישה. אמנם הורגשה כעין הוקרת לשני הבחורים שהצילו להרים את ידם. אך כל צידוד. בעליפה וכלי-שכן במעשה. לא בא.

7.

בזמן המלחמה היו לי קשרים הדוקים ביותר עם אריה וילנר. הכרתי את אריה עוד לפני המלחמה. בזמנו. ציכתי יחד עמו מחנה צופי. אריה עשה עלי רושם של נער מלא חיים ומרץ. בעל גאווה. שופע הומור ואהוב על כולם. אני כותב עליה. כפי שראיתי אותו בתקופת שלפני המלחמה. הוא היה מארגן טוב. במחנה זה נפגשה חבורה של סטודנטים צעירים ונוסף עליהם. שוטרים מנדל וארשאי.

מאוחר יותר. כאמור. נפגשתי עם אריה בניטו. ראיתי אותו לפעמים. בתקופת שלפני תגירושם. לפני ייסד האירגון היהודי הלוחם. לא ידעתי כלל. שהוא היה חבר באירגון הלוחם. מראשית קיומו. למעשה נתקלתי בו בעבודה. בימי האקציה הגדולה בווארשה. ביולי 1942. נפגשנו ב"שופ" של לנדאו. שם היה יוסף קפלן. לשם היה מגיע גם אריה וילנר. אשר רוב הזמן עשה בצד תארי. שם חיתה גם טוסיה אלטמן. במקום הזה נערכו מיפגשים יום-יומיים. היה שם יוסף לברטובסקי יוסף קפלן. והיה מזדמן אריה וילנר אשר קיים את הקשר בשביל מפלגתנו (פ.פ.ר.). בניטו. ובשביל השומר הצעיר. הוא היה מביא הוראות בשבילנו. כיצד ומה עלינו לעשות...

כמקשר, היה אריה יוצא אל־מחוז לגיטו היה חרור ל"שופ" של לנדאו. גם טוסיה אלטמן היתה מקשרת. הם קיימו מגע קבוע עם יוסף קפלן, אשר ריכוזו, כפי שחשתי, את כל הפעולה. הם מסרו דו"חות והיו קובעים את קו הפעולה. השתתף בדיונים גם חברנו יוסף לבארטובסקי. בשלב מסוים נתקבלה הוראה, באמצעות אריה, שעלי לעבור לצד הארי, כדי למסור להנהגת המפלגה שלנו על המצב בניטו, ועל פעולות האירגון הלוחם. יוסף קפלן קיבל על עצמו לעסוק בסידורי היציאה שלי. יצאתי כאחד מהקבוצה השומרית שהיתה הולכת או לעבודות־שדה בבית־הקברות היהודי. בית־הקברות היה אז מחוץ לגיטו, כדי להגיע לשם, נחץ היה רשיון מיוחד, להצטרף אל תלווייה או אל אחת הפלוגות שעבדו בבית־הקברות. השומרים גידלו שם ירקות ולהם היתה זכות יציאה. הגעתי לבית־הקברות הסמוך לרחוב טוקטובסקה. לשם שלחו חברינו שבצד הארי איש שחיכה לי.

אריה היה הנציג הראשי בצד הארי, איני יודע, כיצד התקשר הדבר עם "החלוק", ששם נמצא אנטק, אשר כעבור זמן מה החליף את אריה. אריה היה הנציג המרכזי, לא בטובן זה שהעביר, ויביל, הוליד וכו'. הוא היה שותף שווה במשאומתן עם האירגונים ועם הנהגות המפלגות.

ערכו של אריה גדל אז בעיני. זכרתיו כנער צעיר וערני, והנה עמד לפני אדם מבוגר, בעל נסיון פוליטי רב, הפועל על רמה גבוהה ומחונן בתחושה דקה של המציאות המשתנה. לא קל היה אז להתמצא במונחי תנועות ההתנגדות שבצד הארי, שלא לדבר על הפלגים הימניים, וזו פ.מ.ס. שמאל וימן, סינדיקאליסטים ועוד. כל פלג דיבר בפראזות השטאלניות שלו, ולעתים גם אפשר היה לעלות על מוקשים. דרושה היתה תודעה פוליטית מפותחת. כדי להתמצא בכל הפלגים ולמצוא את הדרך אליהם, והיה זה אריה שרקם את הקשרים.

8.

...לאחר הגירוש הגדול, עלה בידי להקים סף־סוף מגע עם נציגי הקואורדינציה* ואנשי האירגון היהודי הלוחם. האיש שהשחיל את החוט והוליד אותי לכתובת הנכונה היה קאמינסקי (הוברט), עורך בטאון הממשלה במחתרת וידיד השומרים. באמצעותו הכרתי את יורק וילנר, יורק סיפר לי, כי זהו נסיונו השני להגיע לאנשי ז.ו.ז. (Z.W.Z.),** בפעם הראשונה קיים מיפגשים מספר עם אדם שהציג עצמו כבאי־כוח של ז.ו.ז. הקשר נותק ע"י האיש שלנו. היה זה כנראה אדם מהמיפקדה האזורית הווארשאית. אני מחיתי בפני המיפקדה, על שניתקו את הקשר ללא־הצדקה. יורק דיבר על זה בהתמרמרות רבה. נוסף על יורק, נפגשתי גם עם אדולף ברטן ועם מיקולאי פיינר, אריה וילנר מסר לידי תצהירים והבע נשק. הדרכה צבאית ושיתוף־פעולה. בסוף ספטמבר נמסר החומר לגרמ.*** גרוס הוציא פקודת־יום ב"6 בנובמבר 1943. לשון הפקודה היתה: להכיר ב"Z.O.B. (האירגון היהודי הלוחם) כאירגון פוליטי צבאי־למחצה. הפקודה הכילה גם הוראה מטעם האירגון והבטחה מעורפלת וזהירה של עזרה בנשק. הוקם בסיס להדרכה, בקורס עברו הכשרת כתריסר לחמים. הבסיס פעל בעבר הארי של וארשה. יורק סיפר לי פעם בכנס, כי קצין בא שתי לשיעור. הלכתי לקומאר (כרושצ'ל) והצנתי לפניו את העניין. זה היה

*. הוועד היהודי הלאומי — שאינד בתוכו הנציגות הפוליטית של מרבית הפלגים הפוליטיים ו"ועד ההיאום" — שכלל גם את ה"בונד" היוז את "הקואורדינציה" של הסכנות הפוליטיים בניטו.
** ומחתרת הפולנית הרשמית, הורעה הצבאית של ממשלת שיקורסקי.
*** גרוס רובצקי — באותו זמן מפקד ז.ו.ז.

אדם סאופק, שתקן אך רב־מעש. הוא הבטיח, כי יסדר את העניין ללא־כל־דיחוי וביקש לאפשר לו פגישה עם נציגי היהודים...

כבר בשיחה הראשונה עמי, הצהיר יורק, שאין הוא וחבריו שואפים להציל את חייהם הם. מטרתם היא להגיע למצב, בו יוכלו להילחם נגד הנאצים.

בדצמבר 1942 התקבל הנשק הראשון. היה זה מעשה־צחוק, כמובן. אני נזכר בשיחתי עם יורק, הוא טען, שזוהי שערורית. עשרה אקדחים, אחד מהם מקולקל וארבעה שנתקלקלו כעבור זמן קצר. אני הגבתי בחריפות בפני הממונים עלי, כי הייתי סניגור של עניין מסובך, גם הם ענו לי בחריפות: „ילמדו נא היהודים שכל אקדח צריך „להביא“ אקדח נוסף, כך זה גם אצלנו...” אחיכ הגיע המשלוח השני. איני זוכר, אם היה זה לפני הפעולה בינואר. היה אז מצב־רוח טרוטם. גם יורק וגם ברמן היו משולהבים. עם זאת, טען יורק כרגיל, כי זה מעט מדי. 50 אקדחים — משלוח חגיגי. הנשק הועבר, דומני, בעגלה. היו שם גם 50 או 80 רימונים וכ־100 ק"ג (ואולי 80) של תוסט־גפץ. יורק, כדרכו, בבטחון ובהעזה, צעק, שנחוצי יותר וכל זה אין בו די. מסרתי אז ליורק גם תוראות להרכבת סצצות, חוברות להכשרה צבאית. אמרתי לו, כי שיטת הרכבת הפצצות היא סוד שלנו. ואכן עסקו בניתו בייצור סצצות לפי שיטה זו.

כאן בא הכשלון: המאסר של יורק. בדרך כלל הייתי נפגש אתו ברחוב. הוא היה גם ספקר ברירתי הפרטית. נפגשנו ביום המאסר, בדירתו ברחוב הזית. פינת אמיליה פלטר, בקומה ב'. היה זה בפברואר או במארס 1943. מסרתי לו בשם קוטאר, כי יש לארגן במהירות נקודות־מגע, משום שלאחר מרד ינואר, אין לסמוך עוד על הכתובות הישנות. חדרו היה כמעט ריק. עמד בו מיטה, ארון וכסא בודד.

כאשר נכנסתי לחדר, שאלתי מייד: „יורק, מה מונח מתחת למיטה? בשם אלוהים, האם אתה עוסק בקניית נשק, שחור? הרי אסור לך בתכלית תאיסור! כנציג המחתרת, אינך צריך להסתכן בקשרים אלה.” ומה עלי לעשות — השיב בגלוי לב — האם אתם נוהגים לנו נשק? היש לי דרך אחרת? עניתי, שאם יש לו מגע עם הסיפקדה שלנו, אין הוא רשאי לעסוק בקניות מהצד. שיעשה זאת מישהו אחר.

למחרת היום טלפנתי מאחת התנויות ליורק, לא נתקבלה תשובה ונודע לי כי הוא נאסר. ניגשתי לבית בשעות אחר־צה. הבית כולו היה מוקף ע"י נאצים במדים. הענין עשה רושם קשה על אנשינו. היו שטענו, כי הסתבכנו והדבר עלול להמיט אסון עלינו ועל המחתרת כולה.

יורק היה דמות מקסימה — אהבתי הגדולה בימי המחתרת. שערו בהיר, עיניו בולטות מעט, מלא מרץ. נכון תמיד למסור את נפשו על העניין. הית זה אדם, שלא ידע קושי מהו. מעולם לא האמין, כי יינצל. את כל כוחותיו הנפשיים ריכו סביב המטרה, אשר ליסדה כיצד לטות. אצלנו כינו אותו בשם החיבה „האביר היהודי”.

9.

את יורק חכרתי בוויילנה. הגעתי לשם כשליח והוטל עלי ליצור מגע בין התנועה השוטרית בניטאות וארשה וויילנה. מסרתי דו"ת בהתייעצות שנכתו בה אדק (בוראקס), חייקה (גרומסן) ואחרים. יורק לא היה. וידעה אותנו ידויה (דודז'ץ). אשר בהצביעה

* החקוקסמות הראשונה בניטו וארשה, בינואר 1943.

עליו אמרה: "זהו חביבה של אמא". המראה שלו היה אמנם ארי, אך בזמן התפילה בכנסייה שמתי לב, כי חסר לו הנסיון בהעמדת פני "ארי". הוא היה כורע ברכ ברגעים בלתי-נכונים ומבלבל את התפילות.

כאשר הוחלט, כי על יורק לנסוע לווארשה, נרכשה למענו הליפה מתאימה, כדי לא לעורר את תשומת-לב הסביבה. לאחר בואו לווארשה, היה יוצא לעתים מהניסיון, לצד הארי, כדי להסדיר עניינים כספיים ולאסוף ידיעות, כעבור זמן מה נשלח ללודז' ולוגלמביה כדי לארגן קיבוצים.

הגיע זמן האקציה הראשונה. יורק נקרא בחזרה לגיטו וקיבל את תפקיד המקשר עם הצד הארי. הקשרים היו חלשים למדי. בשני הצדדים הורגש אי-אמון. בינתיים, בתיווכי, רכש יורק 20 קילו אשלגן-ציאני, 10 קילו חומר-נפץ, סכינים קפיציות אגרופנים ר"ס 50 רימונים מדגם פולני.

התחילו לזרום עליי כתובתי מישלוחים מסוגים שונים וכן כסף המיועד לגיטו. הפכתי למעין "תיבת-דואר", בינתיים התגורר אצלי גם יורק והוא החביא בחדריו חומרי הצתה ותאורה שונים, אשר לא הצליח להבריחם לגיטו.

כאשר "התחמם" אצלי, עבר יורק לדירה אחרת. בצומת הרחובות וספולנה ושונגנסקה, שם הוא נאסר. הדירה שבה התגורר, נמצאה תחת השגחת הגיסטאפו עוד בטרם התגורר בה יורק, והוא נפל ברשת באופן מקרי, במקום מישוהו אחר. המצב היה רציני עד מאוד, כי יורק הסמין בדירתו נשק, תכניות ורשימות שונות, שהכילו גם שמות של חברי, הגרמני סטר על פניו וצעק: "אתה תשיר כבר את הכול, צפודים מסוגך כבר היו אצלנו".

יורק שכב ככול שלושה ימים, בצינוק של בטון, את הידיעה על מאסרו קיבלתי למחרת היום, ונאלצתי לנתק מייד את כל המגעים, כדי שהגיסטאפו לא יעלה על עקבותי. יורק שכב וידיו היו נפוחות. החלה החקירה. הם ראו בו "ארי", בתחילה ניסו להטין לו, שהוא עדיין צעיר ויש לו סיכוי להציל את חייו, עליו רק לספר את האמת. יורק חתם את פיו. התחילו להכותו. בעת החקירה השניה הודת יורק, שהוא יהודי ואו השתררה מבוכה, ושוב החלה חקירה מדוקדקת: כיצד יצא מהגיטו, מניין השיג את הנשק, יורק צנה בהתמדה "אני קשור עם שום אירגון, כיוון שאני מכיר בהם, אני נוקם את סות הורי, למטרה זו אני מחזיק את הנשק", שוב חיכוהו התליינים והשיבוהו לחיים, כל-אימת שהיה מאבד את הכרתו. היו ארבעה בריונים שהרביצו בו באגרופיהם, בשוטים ובעזרת מכשירים מיוחדים, הפוגעים במקומות רגישים (הכוונה היתה לגרום כאבים חזקים, אך לא לפגוע בגוף). בסוף איבד יורק את הכרתו כליל, כאשר חזרה אליו תחושת המציאות. שמע את דברי אחד התליינים: "כאילו אל הקיר..." החזירו אותו שוב לתא ושם התכוון לחלות את עצמה מתוך חשש, שמא עלול הוא להישבר ולהסגיר את חבריו. קבוצת חברים שהיתה עמו בתא, מנעה את הסעשה, הוא הרעיב את עצמו ואת האוכל מסר לחבריו.

כעבור שבועיים ומצי, נערכה סלקציה ויורק נשלח לפאוזיאק, נעשתה הפרדה בין אלה שדינם נחרץ לבין אלה שציפו עדיין לפסק-דין. יורק, שהיה מעוניין לדחוק את הקץ, הצטרף לאלה שנידונו, הסתבר, שלא תוצאי לתורג כי אם הובלו לעבודה בחברה של מסילות-ברזל.

* בית סוהר ידוע בווארשה.

באיתו זמן, שלטה מבוכה רבה בקבוצה שלנו. הששנו, שהגיסטאפו יעלה על עקבותינו כתוצאה ממאסרו של יורק. טוסייה ואסטריד ניסו להוציא את יורק מהכלא. הן השקיעו סכומים גדולים אך נפלו קרבן לסחטנים. יום אחד קיבלתי מיוורק פתק ורשום היה בו: „הניק, בכל זאת לא אבדתי והנני חי! בוא אלי עם כובע ועם אירנה. אספר לך הכול. הכתובת בידי השליח“.

כרגע הראשון סבור הייתי, כי נפילתי למלכודת הגיסטאפו. גרסנו כי עלו על עקבותינו, ובדרך זו רוצים להפילנו בפת. לכן העמדתי פנים. כי איני מבין את משמעות הפתק. למרות חשש, החלטתי לבדוק את הדבר מקרוב. המחנה האמור נמצא מאחורי כיכר שמבק ברטברטוב. היתה שם משרפת־לבנים ישנה. שהפכו אותה לגיטו וכלאו בו כ־500 יהודים. בדקתי בקפדנות את תנאי הסביבה והאפשרויות לבריחה. ניסיתי למצוא את יורק בזמן היציאה של הקבוצה לעבודה, ולא הצלחתי. החלטתי לצאת עם תוכנית מוכנה מראש. למחרת, נכנסתי לביתן השומרים ושאלתי בבטחון רב. אם לא מצוי שם פולני או יהודי בשם יורי בורוצקי. טענתי, שהוא התגורר אצלי במשך חודש ימים ולא שילם לי שכר־דירה. מצבי החומרי דחוק ואני רוצה לגבות את חובי המגיע לי. השומר ציווה עלי לחכות והתרחק. הייתי משוכנע. כי הלך לגיסטאפו וכבר רציתי להסתלק. אולם הגרמנים עיכבו בעדי בטענה שהשומר יחזור מייד והעניין יסודר.

לאחר דקה הכניסו את יורק. רזה, פצוע ומוכה. אך פניו היו כרגיל. אך ראני ומיד נפל על צווארי. הדבר לא היה נוח ביותר. אחוזי בו ורמזתי לו עיי סימנים שונים. תוך השמעת טרזניות: „הכיצד זה. גרת אצלי ולא שילמת את המגיע לי?“ יורק לא תפס דבר: „איזה כסף?“ ואני שוב בשלי: „אל תעמיד פני שוטה. אצטרך לפנות לגיסטאפו“.

בינתיים בדקו הגרמנים את תעודותי הנדמה היה לי, שכבר נפילתי בפת. יורק לא תפס את המצב והצית. כי נאסרתי. היה עלי להבהיר לו בדרך כלשהי את העניין: „באתי לכאן באופן מיוחד כדי לקבל את הכסף. אני מוכרח להשיגו. סוף־סוף נדמה לי שתפס. איימתי עליו שאחזור בערב כדי לקבל את כספי. הגרמנים נתנו לי ללכת. אך רשמו את כתובתי. חזרתי בערב למחנה. חיכיתי ליוצאים בתקווה שאצליח להוציא בדרך כלשהי את יורק. אך הדבר לא עלה בידי. השעה היתה 8 ובשעה 9 התחיל העוצר. החלטתי להיכנס לגיטו מכיוון פינת הביצה. במאמץ חציתי את הביצה, אך הגעתי אל הצריפים. הוצאתי את יורק שהיה חלש ובקושי התנועע. המקנו אל־מחוך לשטה הגיטו. נותרה עוד כרבע שעה עד התחלת העוצר. לדירתי כבר לא נספיק להגיע. לכן סרנו אל מכו, אשר בא־רצון נתן לנו מחסה עד לבוקר. בשעה 5 בבוקר, חזרנו אלינו. ניסינו לרשא את יורק באמצעים ביתיים. הוא חזר מהר לאיתנו ובהומור סיפר על הוויות הימים האחרונים. חלפו עוד 10 ימים. יורק רצה לחזור בכל מחיר אל הגיטו, שם נחשב כאבוד. אירנה התקשרה עם מרדכי ויוסף וסיפרה להם על הצלתו של יורק. לשמחה לא היה קץ. אירגנו אוטו מיוחד והביאו בו את יורק אל הגיטו...

שבאו עמו במגע. את השכלתו הצבאית קיבל בקורס קצינים מחתרתית. הצופים הוותיקים והמבוגרים מצ'רניאקוב שיתפו עמו פעולה ושטרו עליו. את הקשרים ההדוקים ביותר קיים יורק עם הניק. (להניק היתה ביקתה ובה בשר ושומן חזיר). היו אלה ידידים בנפש עוד לפני המלחמה. לאחר חודשים רבים של עבודה מייגעת נאסר יורק בדירתו שבצד הארי. נמצאו אצלו אקדחים מספר, רימונים ואף הארכיון שהיה כתוב בשלוש שפות. הארכיון ניצל.

על הצלתו של יורק לא ניתן היה לדבר. יורק הטיח בפניהם של הבריונים האשמות בשם מיליוני היהודים באירופה. היכו אותו מכות נמרצות במשך שבועיים ימים. בתשעת הימים הראשונים ישם יורק בבניין הגיסטאפו בשדרות שוכה. לאחר מכן הובא לבית הכלא בפאזיאק. יום יום היו מובילים אותו לחקירות ועינויים. הבחורים שלנו מתגיסו ומצ'רניאקוב היו כמטרופים. השיגו כסף, שיתדו אנשי גיסטאפה. כדי להציל מפיחם דבר על מצב החקירה. חיבינו לנס שיתחולל ויורק ישוחרר. או למותו. הכספים נמצאו. אך לא נמצא הגרמני. אשר יקבל על עצמו לשחררו. "ציפור" כזאת בעבור שוחד. בהיותו בשיא המתח והמאמצים להצילו. הופנת יורק. עם תום החקירה האחרונה. לאולם האסירים שנדרונו כבר... כעבור יומיים הועבר. יחד עם חבריו לגורל. למשרפת הלבנים באור.

הצופים שלנו מצ'רניאקוב עקבו מאו. ביום ובלילה. אחרי הנעשה במשרפת הלבנים. תוך ציפייה לשעת כושר. יורק כוון לעבודה פיזית. אך מאחר שהתעלף בליהרץ. נשלח כעבור יומיים לעבודה בבית חולים. אולם. גם עבודה זו היתה מעל לכוותותיו ושוב חזר כפאצינט. לחדר החולים. רק לכך ציפו בחורינו. בעזרת אמצעים ואנשים. שלא היו ידועים לי. הובילו את ידיים אל הגדר אשר הקיפה את המשרפה. ושלחוהו לחופש.

יורק נראה איתם. ראשו מגולח. תבוש. ומגודל-זקן. עלול היה בנקל לעורר חשד. דרך עדות חולות וואוואר תליכו אותו הניק וסטאשק לגוצלאוק. סתבו אותו עד לטראם. לקו של גוצלאוק. לאחר מסע מעייף במספר טראמים. הגיעו לצ'רניאקוב. לדירתו של הניק. קשה לתאר את גודל השמחה. שאחזה בבני-משפחתו של הניק. לטראוה של יורק המשוחרר. אשתו האמיצה של הניק נטלה לידה את הטיפול בחולה ואמה סייעה בידית. כדי להבטיח שקט ובטחון. עבר הניק עצמו. לדירת חבר ושם קיבל את חבריו לעסקי המסחר והאירגון. הביקור אצל יורק נאסר מטעמי בטחון. אנשי הגיסו בצ'רניאקוב דנו בגורלו. צריך היה לתאכילו במנות קצובות ובמומחיות. היהודים טענו כי ייטב לו באיזור היהודי. שם ימצא טיפול. תרופות. מזון טוב יותר ובטחון מלא כמעט. הניק התנגד לכך. ביקש להשאירו אצלו. היתה מוכן לערוך. שלא יאונה לו כל רע. הוא. הניק עצמו. יעסוק בתבטחת המחבוא. בידי החלוצים עלה לשכנע כמה מאנשי צ'רניאקוב כי יש להוביל את יורק לגיסו. רק הניק לא התנחם. הסביר. כעס. בסוף אף התחנן. שישאירו את יורק בידיה. יורק עצמו הכריע להוור לגיסו כדי לא לסכן ידיד. במקרה בלתי צפוי של מפולת.

בקרוא הגרמנים את האנשים החוצה. יצאו האזרחים ועמהם מנהיגי הטשוספים (בעלי הבונקר) והסגירו את עצמם. ואילו מתלחמים לא יצא איש. והסיפי הגרמנים ותכירו שכל היוצא יילקח לעבודה. והמסרב — יירה בו במקום. חברינו התבצרו ליד המבואות וחיכו

עם נשק ביד לכניסת הגרמנים. הללו תזרו והבטיחו שכל רע לא יאונה ליוצאים. אבל איש לא נוהל לצאת. לבסוף התחילו להכניס גאוזים. והרעה כלתה אל פני מאה ועשרים הלוחמים. הגרמנים לא דנום למיתה מהירה. הכניסו כמות גאוזים קטנה והפסיקו. כדי לדכא את הרוח בחנק איטי וממושך. אריה וילנר ראשון היה. שקרא לכל הלוחמים: בואו. נתאבד ולא ניפול חיים בידי הגרמנים. החלה פרשה של התאבדויות. קולות ירייה בקצו כאן בפנים — לוחמים יהודים שלחו יד בנפשם. קרנו. שאקדח לא פעל ובעליה. אומלל וגבוך. ביקש רחמים מחברו — לחמיתו. אבל איש לא החין לשלוח יד בחברו. לוטק רוטבלאט. אשר היה כאן עם אמו ובת־דודתו — ירה ארבעה כדורים באסו ועדיין פרפרה סצורה ובת־דם. ברל ברודא, אשר ידו נפצעה לפני כמה ימים ולא יכול היה לאחזו באקדח, ביקש מחבריו שישימו קץ לחייו. מרדכי אנילביץ' בטח שהמים מפיגים את סכנת הגאוזים והציע לנסות בדרך זו. פתאום בא מישורו והודיע שנתגלה מוצא סמוי מעין הגרמנים. אבל רק מוצאים יצאו מבעד לפתח הזה. והנותרים נחנקו לאט.

כך גורעה תפארת הגבורה של ווארשה היהודית הלוחמת. הנאבקה. מאה לוחמים יהודיים מצאו פה את מותם. ובתוכם מרדכי אנילביץ'. האהוב על הלוחמים. המפקד אמין־הלב. יפה התואר. שגם בשעות האיסה ריחפה בת־שחק על שפתיו.

1. גוסה וילנר (אותו של אריה). קטע מזכרונותיו — המקור בארכיון. מורשת.
2. אברהם אדיב. קטע מיומן. המקור בארכיון. מורשת.
3. אננה בורקובסקה, אם סנור. מחסידי אומות העולם. לפי פרק זכרונות. שראה אור בפולנית. בירחון. מוסטי. וארשה. 19.4.1948. והועתק בספר "Ten jest z ojczyzny mojej" בעריכת ולאדיסלאב בארטושבסקי ונפיה לויגובנה. קראקוב. 1966.
4. אירנה אדמוביץ. קטע מתוך המאמר בפולנית. בירחון. מוסטי. וארשה. 19.4.1948. והועתק בספר "Ten jest z ojczyzny mojej" כנ"ל.
5. גוסה וילנר. קטע מיומן. כנ"ל.
6. קטע מתוך הספר של אדם. גיטאות וארשה — צ'נסטוב. בהוצאת ספריה־פעלים. 1945.
7. אדולף בולקוביאק (בולק). קטעים מתוך עדות (פולנית). שבארכיון. מורשת.
8. קטע מתוך עדותו של הנריק וולייסקי (ואצלאב). שבארכיון. מורשת.
9. הנריק גראבובסקי. פרק זכרונות שפורסם בירחון. מוסטי. וארשה. 19.4.1948. והועתק בספר "Ten jest z ojczyzny mojej" כנ"ל.
10. מריה אירוסקה. קטע מזכרונות מתוך הספר "Ten jest z ojczyzny mojej" כנ"ל.
11. צביה לובובסקין. מתוך. ספר מלחמות גיטאות. הוצאת הקיבוץ המאוחד עמ' 197.

group of children was rescued. This was possible in Buchenwald where conditions were somewhat different from those in other concentration camps, especially in Auschwitz and Majdanek in Poland, where most of the Jews were assembled.

Ruzka Korchak based her work on the evidence of survivors, on documentary material and works about Buchenwald.

The "Exodus" Diary

This issue publishes a diary written on board of the expulsion ship "Exodus 1947". The writer was an emissary from Israel as a member of "Hagana". He spent three weeks with these people while they were in the French port of Port de Buc, on the same three boats to which they have been transferred from "Exodus".

The writer of the diary made daily entries describing the everyday life of the survivors, conveying an authentic picture of the organization of their daily life, the human reactions and the general atmosphere and mood on the boat.

The Brisker Memoirs

This is a portion of a extensive document written by the late Warsaw engineer Brisker. The manuscript was written in a hide-out on the Aryan side of Warsaw during the last period of the war. Brisker had been confined in the Warsaw Ghetto during four years. His memoirs describe life in the Ghetto and various events.

The original manuscript is in the custody of Brisker's daughter Yael Brisker-Shalit.

Portrait of a Combatant (Aryeh Wilner)

From now on we shall present in each issue of Yalkut Moreshet (Heritage Digest) a description of one of the major combatants. For this issue which marks the 25th anniversary of the Warsaw Ghetto Revolt, we have selected Aryeh Wilner. He was chief liaison for the Jewish Combatant Organization; he also contacted the Polish Underground Organizations and procured arms for the Jewish Combatant Organization. We have collected memoirs and evidence, some of which were never published and others which were published in foreign languages. In these selections people who knew Aryeh Wilner during the war and before, relate how he impressed them and why they loved him as a man and as a combatant.